

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

11 (3) 2024

Derleme Makale / Review Article
Geliş tarihi |Received:11.04.2024
Kabul tarihi |Accepted:10.06.2024
Yayın tarihi |Published:25.06.2024

Bəxtiyar Əhmədov

<https://orcid.org/0009-0007-7243-9871>

Doctor of philosophy on history, Leading researcher, Institute of History and Ethnography named after A. A. Bakikhanov of Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan, ehmedovbextiyar70@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Əhmədov, B. (2024). İrəvan Xanlığının Yaşayış Məntəqələri və Əhalisi (İ.İ.Şopenin «Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi dövrünün tarixi abidəsi» adlı əsəri əsasında). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (3), 1940-1949.

İrəvan Xanlığının Yaşayış Məntəqələri və Əhalisi (İ.İ.Şopenin «Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi dövrünün tarixi abidəsi» adlı əsəri əsasında)

Öz

1828-ci ildə Türkmənçay, 1829-cu ildə isə Ədirnə sülh sazişləri bağlandıqdan sonra Rusiya imperiyası İrəvan xanlığının ərazisində qondarma “erməni vilayəti” yaratdı və Qacarlar dövləti və Osmanlı imperiyasında yaşayan erməniləri Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Azərbaycanın İrəvan xanlığının ərazisinə köçürməyə başladı. Daha sonra çar Rusiyası tərəfindən əhalinin siyahıya alınması aparıldı. 1829-cu ildə qraf Paskeviç-Erivanskinin tapşırığı ilə İvan Şopen Erməni vilayətində kameral siyahıyaalma keçirmişdir. bu siyahıyaalmanın nəticələri müəllifin 1852-ci ildə nəşr edilən “Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi dövrünün tarixi abidəsi” (“Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи” əsərində verilmişdir. Siyahıyaalmada əhali sayı, məskunlaşmış və dağıdılmış kəndlər göstərilir: Dövrün statistik məlumatlarına görə “Erməni vilayəti”ndə ümumilikdə 1111 kənd qeydə alınıb. Bunlardan 521 kənd yaşayış üçün yararlı olub, 310 kənd isə tam xarabalığa çevrilib. Lakin boş qalan və dağıdılmış 410 kəndin əhalisi nəzərə alınmayıb. Məqalədə, “Erməni vilayəti”ndə İvan Şopenin keçirdiyi kameral siyahıyaalma əsasında İrəvan xanlığının yaşayış məntəqələri və əhalisi müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

Açar sözlər: İrəvan xanlığı, Çar Rusiyası, erməni köçü, “erməni vilayəti”, siyahıyaalma, İ.Şopen

**Settlements and Population of the Iravan Khanate
(Based on the essay by I.I. Chopin’s “Historical monument of the situation of the Armenian region in the era of its annexation to the Russian Empire”)**

Abstract

After the conclusion of the Turkmenchay peace treaty in 1828 and the Adrianople peace treaty in 1829, the Russian Empire created the so-called “Armenian region” on the territory of the Iravan Khanate and began the resettlement of Armenians living in the Gajar state, as well as in the Ottoman Empire, to Azerbaijani lands, including the territory Iravan Khanate of Azerbaijan. Later, Tsarist Russia conducted a population census. In 1829, on the instructions of Count Paskevich-Erivansky, Ivan Chopin conducted a desk census in the Armenian region. The results of this census were presented in the author’s work “Historical monument of the situation of the Armenian region in the era of its annexation to the Russian Empire”. The census materials indicate the population, the number of settlements and destroyed villages: According to statistical data of that period, a total of 1,111 villages were registered in the “Armenian region”. Of these, 521 villages were habitable, and 310 villages were completely destroyed. However, the population of the 410 villages left empty and destroyed was not counted. In the article, based on the desk census conducted by Ivan Chopin in the “Armenian region”, the settlements and population of the Iravan Khanate were comparatively analyzed.

Keywords: *Iravan Khanate, Tsarist Russia, resettlement of Armenians, “Armenian region”, census, I. Chopin*

Giriş

Azərbaycanın şimal hissəsinin çar Rusiyası tərəfindən işğalı (1828) sonrakı dövrlərdə baş verən proseslərdə tarixi, siyasi və etno-demoqrafik reallıqlar yaratdı. Rusiya imperiyasının işğaldan sonra Azərbaycanda həyata keçirdiyi müstəmləkəçilik siyasəti, erməni əhalinin köçürülərək Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, xüsusilə İrəvan, Naxçıvan, Qarabağda yerləşdirilməsi çox ciddi siyasi və demoqrafik fəsadlar yaratdı və Azərbaycanın etno-demoqrafik vəziyyətinə neqativ təsir göstərdi.

Bu istiqamətdə Azərbaycan tarix elmində müxtəlif istiqamətli əsərlər yazılmış və yazılmaqdadır (İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, 2009; Rəhimoğlu, 1997; Əhmədov, 2021; Akhmedov, 2022; Əsədov və Qeybullayev, 1995; Vilayətoğlu, 2006; Bayramov, 2002; Arzumanlı və Mustafa, 1998; Qarayev, 2016; Nəsimov, 2019; Əmrahov, 2022) Bu əsərlərdə rus arxiv sənədlərinə və digər elmi qaynaqlara istinad edilərək Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixi, sosial-mədəni həyatı,

demoqrafik vəziyyəti, toponimləri və digər məsələlər tədqiq edilmişdir.

Qeyd edək ki, uzun sürən Rusiya-Qacar müharibəsinin faciəli nəticələrinə görə 10 fevral 1828-ci il Türkmənçay və 2 sentyabr 1829-cu il Ədirnə sülh müqavilələrinin 15 və 13-cü maddələrinə müvafiq olaraq Qacar və Osmanlı imperiyalarında yaşayan ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına kütləvi köçürülməsinə başlandı.

Rusiya çarı I Nikolayın 1828-ci il 21 mart tarixli fərmanı ilə keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisində “Erməni vilayəti” yaradıldı. 14 may 1829-cu ildə çarın fərmanı ilə Qafqazda əhalinin kameral siyahıyaalınmasının keçirilməsi qaydaları təsdiq olundu. İlk belə kameral siyahıyaalma İ.Şopen tərəfindən 1829-1832-ci illərdə keçirilmişdir.

1829-cu ilin əvvəlində qraf Paskeviç-Erivanskinin tapşırığı ilə kollec assessoru İ.Şopen Erməni vilayətində kameral siyahıyaalma keçirmişdir. Əlyazması 20 cilddən ibarət olan bu siyahıyaalmanın nəticələri müəllifin 1852-ci ildə nəşr edilən “Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi dövrünün tarixi abidəsi” əsərində verilmişdir (Şopen, 1852).

1. İ.İ.Şopenin «Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi dövrünün tarixi abidəsi» adlı əsərinə görə, İrəvan xanlığının yaşayış məntəqələri və əhalisi

Qırxbulaq mahalı üzrə yaşayış üçün yararlı və abad kəndlər: 1. Oxçaberd, 2. Məngüs, 3. Cürviş, 4. Kamal, 5. Tutiyə, 6. Zar, 7. Cadqıran, 8. Gəmriz, 9. Ağazor, 10. Başkənd, 11. Şahab, 12. Ərəmus, 13. Dizək, 14. Ərinc, 15. Avan, 16. Çalmaxçı, 17. Kənəkir, 18. Kətran, 19. Pütgni, 20. Məggüb, 21. Ellər, 22. Yelqovan (Şopen, 1852, s.543-546).

Qırxbulaq mahalı üzrə dağıdılmış kəndlər: 1. Küzəcik, 2. İynədüz, 3. Güllücə, 4. Qaracaören, 5. Tecrəbək, 6. Bezaklı, 7. Qaraqala, 8. Qatırçay (Heydərgöl), 9. Ərzap, 10. Norinus, 11. Damcılı, 12. Kitikən (Kətiqut) 13. Quyulu, 14. Qızqala, 15. Tezkaraba, 16. Babacur, 17. Damagirməz, 18. Dəlləkli, 19. Kankan, 20. Göykilsə, 21. Yayı, 22. Qızılqala, 23. Çobangərəkməz, 24. Azaklar, 25. Əkikənd (Muradtəpə), 26. Ərzni. (Şopen, 1852, s.509-510).

Yaşayış üçün yararlı boş kəndlər: 1. Başkənd, 2. Şahab, 3. Ərəmus, 4. Avan, 5. Məggüb.

Zəngibasar mahalı üzrə yaşayış üçün yararlı və abad kəndlər: 1. Şinqovit-Bayat, 2. Çarbox, 3. Şinqovit, 4. Noraqovit, 5. Behbudabad, 6. Uluxanlı, 7. Aşağı Necili, 8. Yuxarı Necili, 9. Hacı Elyas, 10. Qalalı, 11. Ağcaqışlaq, 12. Şirabad, 13. Arbat, 14. Haçapara, 15. Göygümbət, 16. Xaraba Sarvanlar, 17. Şöllü Dəmirçi, 18. Qaraqışlaq, 19. Verməzyar, 20. Donuz-yeyən, 21. Yuxarı Sarvanlar, 22. Reyhanlı, 23. Əbilkəndi, 24. Seyidkəndi, 25. Sancalar, 26. Şöllü Mehmandar (Şopen, 1852, s. 547-550).

Zəngibasar mahalı üzrə dağıdılmış kəndlər: 1. Həsənağa, 2. Sinnik, 3. Qaracalar, 4. Ozanlar, 5. Dərcan, 6. Noraköy, 7. Cəfərabad (Şopen, 1852, s. 509-510).

Yaşayış üçün yararlı boş kəndlər: Behbudabad.

Gərnibasar mahalı üzrə yaşayış üçün yararlı və abad kəndlər: 1. Ağhamzalı, 2. Cəbəcəli, 3. Qaratəpə, 4. Qaradağlı, 5. Xarratlı, 6. Boğamlı, 7. İmamşahlı, 8. Qaraqoyunlu, 9. Göyləsər-Ülya, 10. Toxaşahlı, 11. Şeyxzadəli, 12. Tamamlı, 14. Qarahəmzəli, 15. Çiydəmli, 16. Başnalı, 17. Uğurbəyli, 18. Çiləxanlı, 19. Böyük Dəllər, 20. Kiçik Dəllər, 21. Novruzlu, 22. Qəmərli, 23. Darğalı, 24. Yuva, 25. Məsimli, 26. Becazlı, 27. Axund 28. Buzovan, 29. Artaşat, 30. Qurban qulu, 31. Təpəbaşı, 32. Dvin, 33. Ayaslı, 34. Qulaməli Buzovan, 35. Doqquz, 36. Yamancalı, 37. Mehrablı, 38. Ağcaqışlaq, 39. Cənnətli, 40. Ağbaş, 41. İpəkli, 42. Aşağı Göyləsər, 43. Arpava, 44. Qaravəli, 45. Aratan, 46. Emincə, 47. Aralıq, 48. Ciftik, 49. Sirboğan, 50. Bayburt, 51. Gilanlar, 52. Körpüqulağı, 53. Göl, 54. Köxt (Şopen, 1852, s. 547-558).

Gərnibasar mahalı üzrə dağıdılmış kəndlər: 1. Məsimli, 2. Taytan, 3. Bayraməliqışlağı, 4. Qulaqsız, 5. Zöhrəblı, 6. Kürdkəndi, 7. Şəfiabad, 8. Kir-Bozavand, 9. Baş Gərnı, 10. Mürzük, 11. Yuxarı Heyranıs, 12. Burduq, 13. Gerkəc, 14. Aşağı Gilanlar, 15. Molla Əhməd, 16. Qaqavuz, 17. Şəhriyar, 18. Aşağı Heyranıs, 19. Şoğayib, 20. Kərpici, 21. Abdallar, 22. Yuxarı Qurbanqala, 23. Aşağı Qurbanqala, 24. Ərtiz, 25. Yappa, 26. Əlimərdan, 27. Əliqırağı, 28. Ellicə, 29. Buralan, 30. Sultantəpə, 31. Əzizli, 32. Əlisorki, 33. Qalakəndi, 34. Qarahacılı, 35. Xıdırlı, 36. Ədətli, 37. Taraşköy, 38. Əliqızıl, 39. Bulaqbaşı, 40. Bayraməlikəndi, 41. Purço, 42. İmamverdiqalası, 43. Tərəkəmələr (Şopen, 1852, s. 510-511).

Yaşayış üçün yararlı boş kəndlər: 1. Kiçik Dəllər, 2. Artaşat, 3. Mehrablı.

Vedibasar mahalı üzrə yaşayış üçün yararlı və abad kəndlər: 1. Xorvirab, 2. Aşağı Vedi, 3. Əliməhməd qışlağı, 4. Şüyüdlü, 5. Xalisa, 6. Dəvəli, 7. Yuxarı Vedi, 8. Daşlı, 9. Goravan, 10. Yengicə, 11. Avşar, 12. Sədərək, 13. Əsni, 14. Kərki, 15. Qədili, 16. Qarağac, 17. Camışbasan, 18. Cıgın, 19. Cirmanıs, 20. Küssüz, 21. Əmrik (Şopen, 1852, s. 555-558).

Vedibasar mahalı üzrə dağıdılmış kəndlər: 1. Reyhanlı, 2. Şirazlı, 3. Qaralar, 4. Saray, 5. Cadqıran, 6. Aşağı Qarabağlar, 7. Yuxarı Qarabağlar, 8. Talasavan, 9. Şahablı, 10. Zəncirli, 11. Pünüt, 12. Şorsu, 13. Daşnov, 14. Həsənqala, 15. Cəfərli, 16. Örtük, 17. Vəlican, 18. Keşağlı, 19. Abbasabad, 20. Əliqızıl, 21. Muradabad, 22. Əliabad, 23. Əliqırıq, 24. Günlük, 25. Baxcacıq, 26. Xamut, 27. Qızilverən, 28. Zimmi, 29. Musacıq, 30. Hənd, 31. Qazançı, 32. Xosrov, 33. Axis (Şopen, 1852, s. 511-512).

Şərur mahalı üzrə yaşayış üçün yararlı və abad kəndlər: 1. Quşçu Dəmirçi, 2. Maxta, 3. Düdəngə, 4. Zeyvə, 5. Aşağı Noraşen, 6. Əksikənd, 7. Mahmud-kəndi, 8. Noraşen-Ülya, 9. Loşan, 10. Daşarx, 11. Kürkçülü, 12. Kürdkəndi, 13. Şəhriyar, 14. Yengicə, 15.

Çomaxtir, 16. Çərçiboğan, 17. Məhəmməd-Sabir, 18. Muğancıq Mirzə Müslüm, 19. Muğancıq Mehrablı, 20. Qarxun, 21. Aralix Kəlbəli xan, 22. Aralix Məhəmmədəli bəy, 23. Siyaqut, 24. Kosacan, 25. Parçı, 26. Ələkli, 27. Yelquzağac, 28. Verməzyar, 29. Xanlıqlar, 30. Abadulla, 31. Abbas Qışlağı, 32. Tomaslı, 33. Aşağı Vayxır, 34. Sərdarabad, 35. Diyədin, 36. Ərəb-Yengicə, 37. Qara Həsənli, 38. Babəki (Abisiyab), 39. Keştas, 40. Dərvişlər, 41. Ərbatan, 42. Xələc, 43. Əlişir, 44. Muğanlı, 45. Qorçulu, 46. Ağ Əhməd, 46. Qarabürç, 47. Təzəkənd, 48. Burunlu, 49. Aşağı Vayxır (Şopen, 1852, s. 555-566).

Şərrur mahalı üzrə dağıdılmış kəndlər: 1. Hacıqara, 2. Qalacıq, 3. Fərhad Arxı, 4. Boşaqışlağı, 5. Aşağı Daşarx, 6. Örtülü Məzrə, 7. Şaban Məzrə, 8. Kərki-Bayat Məzrə, 9. Yovşan Məzrə, 10. Gabud-məzrə, 11. Dəhnəkənd (Dəmirçiqlaşlağı) (Şopen, 1852, s. 512).

Yaşayış üçün yararlı boş kəndlər: 1. Xanlıqlar.

Sürməli mahalı üzrə yaşayış üçün yararlı və abad kəndlər: 1. Arkuri, 2. Rəhmətabad (Ramazankənd), 3. Həsənabad, 4. Süleymanabad, 5. Cənnətabad, 6. Daşburun, 7. Toxanşahlı Qacar, 8. Toxanşahlı Bayat, 9. Göyçəli, 10. Şirəçi, 11. Səfərqulu, 12. Əlican, 13. Hüseyin kəndi, 14. Mürşüdəliqlaşlağı, 15. Zülfüqar, 16. Tecirli, 17. Evcilər, 18. Amarat, 19. Nəcəf Əli, 20. Qazıqlaşlağı, 21. Ələtli, 22. Panik, 23. Qızıl Zakir, 24. Qazançı, 25. Sarıçoban, 26. Ağaver, 27. Ağ Məhəmməd, 28. Ərəbkirli, 29. Molla Əhməd, 30. Yayı, 31. Quzükənd, 32. Qasımcan, 33. Blur, 34. Ağveis, 35. Əli Qəmərli, 36. Xoşxəbər, 37. Xəlifəli, 38. İydir, 39. İbrahimabad, 40. Baharlı, 41. Arxacı, 42. Mələkli, 43. Qaraqoyunlu, 44. Daşlıca, 45. Siçanlı, 46. Qızılqula, 47. Güllücə, 48. Molla Qəmər, 48. Çançavat, 49. Qulp (Şopen, 1852, s. 512-513).

Sürməli mahalı üzrə dağıdılmış kəndlər: 1. Vəlican, 2. Talasavan, 3. Abbasabad, 4. Sərhəngabad, 5. Rəsul- lu, 6. Zəngan, 7. Hacı Abbas, 8. Saxsalı, 9. Atlıca, 10. Qaraçılı, 11. Mərhava, 12. Çırxılı, 13. İstinax-Çırxılı, 14. Urumuş, 15. Ərgöv, 16. Göyumus, 17. Qurğan, 18. Qaraçay, 19. Əli Malik, 20. Zor, 21. Əlikeçən, 22. Quşçu, 23. Karvansaray, 24. Əsmə, 25. Quyuca, 26. Çırxıçı, 27. Sarı Hasar, 28. Muça.

Yaşayış üçün yararlı boş kəndlər: 1. Əli Qəmərli, 2. Xəlifəli.

Dərəkənd-Parçenis mahalı üzrə yaşayış üçün yararlı və abad kəndlər: a) Parçenis dərəsində: 1. Qara Qala, 2. Pirili, 3. Turabi, 4. Qamışlı, 5. Qatırlı, 6. Yağlı, 7. Güləhməd, 8. Qızılqulaq, 9. Tovuzgöl, 10. İncə, 11. Abbasgözü, 12. Əli Kosa, 13. Parçenis xaraba, 14. Xəmirkəsən, 15. Parçenis Qalaça, 16. Quruağac, 17. Dəmirsıxan, 18. Qayaxaraba, 19. Alçalı, 20. Qaraca viran, 21. Cadqıran, 22. Kəndzək, 23. Qayaqışlaq, 24. Gülabi, 25. Əkərək, 26. Suki (Şopen, 1852, s. 567-574).

Dərəkənd-Parçenis mahalı üzrə dağıdılmış kəndlər: 1. Qaraqoyunlu, 2. Kiti, 3.

Sürməli, 4. Aşiq Hüseyin, 5. Qarabulaq, 6. Qaraqala, 7. Çaldağ, 8. Qazıqoparan (Şopen, 1852, s. 513).

Səadli mahalı üzrə yaşayış üçün yararlı və abad kəndlər: 1. Söyüdlü, 2. Hüseyinkəndi, 3. Cırıxlı, 4. Elimcan, 5. Hacı Bayramlı, 6. Ağrısifət, 7. Xeyirbəyli, 8. Assar, 9. Şah varid (Şopen, 1852, s. 575-578).

Səadli mahalı üzrə dağıdılmış kəndlər: 1. Xəlilqışlağı, 2. Erməni kövşəni, 3. Şəfilər, 4. Mirzəxan, 5. Baş Qışlaq (Şopen, 1852, s. 513).

Talın mahalı üzrə yaşayış üçün yararlı və abad kəndlər: 1. Yeni Talın, 2. Əşnək, 3. Mehribanlı, 4. İrind, 5. Qaraqovmaz, 6. Yuxarı Ağcaqala, 7. Aşağı Ağcaqala, 8. Yaşıl, 9. Başsız, 10. Baxcacıq, 11. Şeyx Hacı, 12. Dədəli, 13. Aralix, 14. Köhnə Talın, 15. Gözlü, 16. Yeni Qırmızı, 17. Quldərviş, 18. Adıyaman, 19. Məsdərə, 20. Söyüdlü (Şopen, 1852, s. 575-578).

Talın mahalı üzrə dağıdılmış kəndlər: 1. Aylanlı, 2. Siçanlı, 3. Nadirxanlı, 4. Pirmələk, 5. Sutökülən, 6. Ağakiçik, 7. Məzarciq, 8. Pirtikən, 9. Qaraqala, 10. Çiçəkli, 11. Püsəgən, 12. Çaltəpə, 13. Mustuqlu, 14. Qoruq, 15. Parakənd, 16. Daşqala, 17. Çoturlu, 18. Bəbirli, 19. Sadıqlı, 20. Zarınca, 21. Aşağı Dəmirçili, 22. Sabunçular, 23. Kiçik Yataq, 24. Kalaşbəy qülləsi, 25. Bəhlul kəndi, 26. Böyük Qızılqüllə, 27. Göyərçin (Şopen, 1852, s. 513-514).

Yaşayış üçün yararlı boş kəndlər: 1. Yeni Talın, 2. Dədəli, 3. Köhnə Talın, 4. Gözlü, 5. Yeni Qırmızı, 6. Quldərviş, 7. Adıyaman, 8. Söyüdlü.

Seyidli və Ağsaqqallı mahalı üzrə yaşayış üçün yararlı və abad kəndlər: *a) Seyidli torpaqları:* 1. Dian, 2. Qaracalar, 3. Avan, 4. Maxta, 5. Göyş, 6. Göytül, 7. Ucan, 8. Dizir, 9. Persi, 10. Gödəkli, 11. Nəziravan.

Ağsaqqallı torpaqları: 1. Yeni Qəzənfər, 2. Sangöl, 3. Üşü, 4. Kiçikkənd, 5. Babakişi, 6. Kirəşli, 7. Kələşkəndi, 8. Tiğid, 9. Qara ceyran (Şopen, 1852, s. 575-582).

Sərdarabad mahalı üzrə yaşayış üçün yararlı və abad kəndlər: 1. Şərifabad, 2. Qarxın, 3. Türkmənli, 4. Çubuxçu, 5. Markaragöl, 6. Evcilər, 7. Ağcaarx, 8. Armudlu, 9. Uzunoba, 10. İydəli, 11. Qocayaralı, 12. Canfəda, 13. Quzugüdən, 14. Qurduqulu, 15. Təpədibi, 16. Kərimarxı, 17. Sərdarabad qalası, 18. Molla Bayazid, 19. Keçili, 20. Şəhriyar, 21. Cəfərabad, 22. Kolluqarx (Şopen, 1852, s. 579-586).

Sərdarabad mahalı üzrə dağıdılmış kəndlər: 1. Cəfərxan Rəncbəri, 2. Teymurxan kəndi (Dövlətabad), 3. İtköy, 4. Qatırabad (Əbdüləbad), 5. Fətabad (Artaşat), 6. Rəhimabad (Molla Bədəl), 7. Keçili, 8. Xam (Şopen, 1852, s. 514).

Körpübasar mahalı üzrə yaşayış üçün yararlı və abad kəndlər: 1. Qəmərli, 2.

Xatınarx, 3. Mirzə Hüseyn, 4. Səfiabad, 5. Aralix Kolanı, 6. Zeyvə, 7. Yasaxlı (Aşağı Aylanlı), 8. Əlibəyli, 9. Əbdürəhman, 10. Vağarşabad, 11. Girampa, 12. Muğancıq, 13. Samanqar, 14. Aytaxt, 15. Körpəli, 16. Kürəkəndli, 17. Ağcaqala, 18. Qıznaüz, 19. Ağnatun, 20. Franqanost, 21. Tossuz, 22. Hacı Qara, 23. Molla Dursun, 24. Hacılar, 25. Ərəmli, 26. Ayarlı, 27. Qızıl Dəmir, 28. Üşəyən, 29. Əştərək, 30. Parpi, 31. Təkiyə, 32. Əkərək, 33. Pətrinc, 34. Axıs, 35. Pırəkən, 36. Ərgov, 37. Talış, 38. Talış Əkərək, 39. Kəlaşan, 40. Yeğvard (Şopen, 1852, s. 583-590).

Körpübasar mahalı üzrə dağıdılmış kəndlər: 1. Teymurxan Kolanısı, 2. Ağdamar, 3. Qaraqışlaq, 4. İnakli, 5. Çobanı, 6. Arpahəvəsik, 7. Haçabağ, 8. İlançalan, 9. Anberd (Şopen, 1852, s. 514).

Yaşayış üçün yararlı boş kəndlər: 1. Aytaxt, 2. Qıznauz.

Abaran mahalı üzrə yaşayış üçün yararlı və abad kəndlər: 1. Müğni, 2. İohanavəng, 3. Böyük Körpü, 4. Kiçik Körpü, 5. Sağmosavəng, 6. Əkinəgöy, 7. Qalaça, 8. Günbəzli, 9. Bazarcıq, 10. Şirəkqala, 11. Camışlı, 12. Təkərli, 13. Bulxeyir, 14. Qarakilsə, 15. Astvastkal, 16. Quşçu, 17. Əliköçən, 18. Çamırlı, 19. Molla Qasım, 20. Damcılı, 21. Saçlı, 22. Əmirli, 23. Güləbdi, 24. Sarıbudaq, 25. Samdərviş, 26. Güllücə, 27. Melkumkəndi, 28. Hacı Bağır, 29. Qaranlıq, 30. Baş Abaran, 31. Damagirməz, 32. Mirək, 33. Məlikkəndi, 34. Quruboğaz, 35. Qundaqsız, 36. Cərceyis, 37. Çobangərəkmez, 38. Şərabqala, 39. Cəngi. (Şopen, 1852, s. 587-594).

Abaran mahalı üzrə dağıdılmış kəndlər: 1. Qotur, 2. Tezkaraba, 3. Şabanlı, 4. Xaçbulaq, 5. Köhnə Qəzənfər, 6. Bitli, 7. Əmirli, 8. Yarbaş, 9. Məmişkəndi, 10. Qarabulaq, 11. Hamamlı, 12. Kürd Əli, 13. Cancik, 14. Cili-Göl, 15. Şahquluölən, 16. Porsuxlu, 17. Camışlı, 18. Əyribudaq, 19. Muncuqlu, 20. Pəmbək, 21. Günbəz, 22. Sibitağ (Şopen, 1852, s. 514-515).

Yaşayış üçün yararlı boş kəndlər: 1. İohanavəng, 2. Böyük Körpü, 3. Kiçik Körpü, 4. Sağmosavəng, 5. Əkinəgöy, 6. Qalaça, 7. Günbəzli, 8. Bazarcıq, 9. Şirəkqala, 10. Camışlı, 11. Təkərli, 12. Bulxeyir, 13. Qarakilsə, 14. Astvastkal, 15. Quşçu, 16. Əliköçən, 17. Çamırlı, 18. Molla Qasım, 19. Damcılı, 20. Saçlı, 21. Əmirli, 22. Güləbdi, 23. Sarı Budaq, 24. Samdərviş, 25. Güllücə, 26. Melkumkəndi, 27. Hacı Bağır, 28. Qaranlıq, 29. Baş Abaran, 30. Damagirməz, 31. Mirək, 32. Məlikkəndi, 33. Quruboğaz, 34. Qundaqsız, 35. Cərceyis, 36. Çobangərəkmez, 37. Şərabqala, 38. Cəngi.

Dərəçiçək mahalı üzrə yaşayış üçün yararlı və abad kəndlər: 1. Alparas, 2. Rövzanlar, 3. Gümüş, 4. Ərzəkən, 5. Dəllər, 6. Qabar Əli, 7. Bjni, 8. Solak, 9. Kaxsı, 10. Ağpara, 11. Makravəng, 12. Aşağı Axta, 13. Yuxarı Axta, 14. Gərnigov, 15. Rəndəmal, 16.

Zəncirli, 17. Fərrux, 18. Babakişi, 19. Dəli Paşa, 20. Sərinçan, 21. Tayçarıx, 22. Qorçulu, 23. Çopur Əli, 24. Dədəqışlaq, 25. Təkəlik, 26. Üləşik, 27. Qara Qala, 28. Qoruq Güney, 29. Yayı, 30. Tutmaşen, 31. Çiçəkli (Çaxkunk), 32. Şahriz, 33. Çerçer, 34. Böyük Ördəkli, 35. Qomadzor, 36. Çaxmaberd, 37. Çubuxlu (Şopen, 1852, s. 591-598).

Dərəcəçək mahalı üzrə dağıdılmış kəndlər: 1. Ada, 2. Kiçik Ördəkli, 3. Allahapənah, 4. Barat, 5. Qonaqgir- məz, 6. Eşşəkquduran, 7. Çobangölü, 8. Keğaç, 9. Maman, 10. Aydın, 11. Şakirbaşı, 12. Misxana, 13. Sutökülən, 14. Çiçəkli, 15. Pirpalıd, 16. Zeynalğa (Şopen, 1852, s. 515).

Yaşayış üçün yararlı boş kəndlər: 1. Kaxsı, 2. Ağpara, 3. Makravəng, 4. Aşağı Axta, 5. Yuxarı Axta, 6. Gərnigov, 7. Rəndəməl, 8. Zəncirli, 9. Fərrux, 10. Babakişi, 11. Tayçarıx, 12. Tutmaşen, 13. Şahriz, 14. Çerçer, 15. Böyük Ördəkli, 16. Çaxmaqala (Çaxmaberd), 17. Çubuxlu.

Göyçə mahalı üzrə yaşayış üçün yararlı və abad kəndlər: 1. Bıçlı Hüseyin, 2. Zeynalğalı, 3. Rəhməkənd, 4. Ağqala, 5. Əyriyəng, 6. Qızılcıq (Əbülkəndi), 7. Noradüz, 8. Qışlaq, 9. Kəvər, 10. Qul Əli, 11. Kosa Məmməd, 12. Paşakəndi, 13. Dəli Qardaş, 14. Güzəcik, 15. Başkənd, 16. Heyranis, 17. Atamxan, 18. Vəli Ağalı, 19. Təzəkənd, 20. Dəlikdaş, 21. Gölkəndi, 22. Aşağı Adyaman, 23. Yuxarı Adyaman, 24. Əbdül Ağalı, 25. Gözəldərə, 26. Ağqıraq, 27. Aşağı Qaranlıq, 28. Yuxarı Qaranlıq, 29. Zolağac, 30. Kolanı Qırılan, 31. Alçalı, 32. Qarasaqqal qışlağı, 33. Yarpızlı, 34. Zağalı, 35. Qızılbulaq, 36. Qırxbulaq, 37. Qanlı Allahverdi, 38. Basarkeçər, 39. Qoşabulaq, 40. Aşağı Keyti (Salman kəndi), 41. Baş Keyti, 42. Ellicə, 43. Daşkənd, 44. Daş Keyti, 45. Tatlı Qışlağı, 46. Zərzibil, 47. Zod, 48. Ağyoxuş, 49. Əyircə, 50. Böyük Məzrə, 51. Bala Məzrə, 52. Kəsəmən, 53. Şışqaya, 54. Cil, 55. Ardanış, 56. Adatəpə, 57. Şor Əli, 58. Ağbulaq, 59. Toxluca (Şopen, 1852, s. 595-602).

Göyçə mahalı üzrə dağıdılmış kəndlər: 1. Buğdatəpə, 2. Hacımumuxan, 3. Allahverdibəy, 4. Üçtəpə, 5-6 adları unudulub, 7. Kərimkəndi, 8-11.adları unudulub, 12. Yuxarı Altuntaxt, 13. Aşağı Altuntaxt, 14. Dəmirçi Poğos, 15-19. adları unudulub, 20. Əyircə, 21. Atdaş, 22. Axsaxtovuz, 23. Karvansaray, 24. adı unudulub, 25. Qasımbaşı, 26. Mədinə, 27-32. adları unudulub, 33. Baş Gözəldərə, 34. Xancığazoğlu, 35-38. adları unudulub, 39. Qızılkilsə, 40-44. adları unudulub, 45. Böyükağa, 46-54. adları unudulub, 55. Ağkilsə, 56-57. adları unudulub, 58. Göyçə, 59. Sultanəli, 60. Sətənağac, 61. Karvansaray, 62. Əyircə, 63-64. adları unudulub, 65. Kərimkəndi, 66. Dəli Harutyun, 67. Qəməsar (Şopen, 1852, s. 515-517).

Yaşayış üçün yararlı boş kəndlər: 1. Noradüz, 2. Qışlaq, 3. Kəvər, 4. Qul Əli, 5. Kosa Məmməd, 6. Paşakəndi, 7. Dəli Qardaş, 8. Güzəcik, 9. Başkənd, 10. Atamxan, 11. Vəli Ağalı,

12. Təzəkənd, 13. Dəlikdaş, 14. Gölkəndi, 15. Aşağı Adyaman, 16. Yuxarı Adyaman, 17. Əbdül Ağalı, 18. Gözəldərə, 19. Ağqıraq, 20. Aşağı Qaranlıq, 21. Yuxarı Qaranlıq, 22. Zolağac, 23. Kolanı Qırılan.

Siyahıyaalınmada yaşayış üçün yararlı, abad və dağıdılmış kəndlər göstərilmişdir. Siyahıyaalmanın nəticələrinə görə «Erməni vilayəti»ndə ümumiliklə 1111 kənd siyahıya alınmışdır. Bunlardan 521 kənd yaşayış üçün yararlı, 310 kənd isə dağıdılıb xarabalığa çevrilmiş olmaqla keçmiş İrəvan xanlığı ərazisində 831 kənd olmuşdur. Lakin siyahıyaalınmada yaşayış üçün yararlı, boş kəndlərin, habelə xarabalığa çevrilmiş kəndlərin əhalisi nəzərə alınmamışdır.

Nümunə üçün Göyçə mahalını götürsək orada 126 kənd mövcud olmuşdur. Mahalın 59 kəndində 1014 ailənin və 5607 nəfər əhalinin yaşadığı göstərilir. Lakin qeyd olunan əhali yalnız mahalın 36 kəndinin əhalisidir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, mahalın 67 dağıdılmış, 23 kənd isə yaşayış üçün yararlı boş kəndlər olmaqla, ümumilikdə 90 kəndin əhalisi nəzərə alınmamışdır. Əgər Göyçə mahalının 36 kəndində 1014 ailənin yaşadığını nəzərə alsaq, (1014:36) hər kənddə orta hesabla 28 ailənin yaşadığını müəyyən etmək olar. Tarixşünaslıqda qəbul edilmiş ümumi bölgüyə əsaslanaraq hər ailənin 5 nəfərdən ibarət olduğunu götürsək, hər kənddə orta hesabla (28x5) 140 nəfər əhalinin yaşadığı qənaətinə gəlmək olar. Beləliklə təhlilimizi iki istiqamətdə aparmaq zərurəti yaranır. Birinci istiqamət yaşayış üçün yararlı boş kəndlərin əhalisini müəyyən etsək, Göyçə mahalı üzrə 23 kənddə x 28 ailə x 5 nəfər – 3220 nəfərin yaşadığı müəyyən olar. İkinci istiqamət Göyçə mahalında 23 yaşayış üçün yararlı+67 dağıdılmış kəndlərin ümumi sayını 90 götürsək (90x28x5=12600), Göyçə mahalının yaşayış üçün yararlı boş və dağıdılıb xarabalığa çevrilmiş kəndlərində işğala qədər 12000-dən çox əhalinin yaşadığını görmək olar.

Sonuç

Ümumilikdə, birinci istiqamət üzrə işğala qədər Göyçə mahalında 3220+5607=8827 nəfər əhali ikinci istiqamət üzrə isə 12600+5607=18207 nəfər əhalinin yaşadığı qənaətinə gəlmək olar (Şopen, 1852, s. 595-599). Əgər biz bu təhlili keçmiş İrəvan xanlığının bütün ərazisinə tətbiq etsək, apardığımız təhlilin nəticəsində məlum olur ki, xanlığın 15 mahalında 100 kənd (həmin kəndlər yaşayış üçün yararlı boş kəndlər kimi yuxarıda göstərilmişdir-B.Ə.) yaşayış üçün yararlı boş kəndlərin sayının üzərinə dağıdılmış kəndlərin sayını əlavə etsək (100+310) xanlığın 410 kəndinin əhalisi nəzərə alınmamışdır. Beləliklə, birinci istiqamət üzrə (10540 ailə: 410 kənd x 5 nəfər) hər kənddə 128 nəfər əhalinin yaşadığı qənaətinə gəlsək 100 yaşayış üçün yararlı boş kənddə (100x128) 12800 nəfərin yaşadığı müəyyən olunur. İkinci istiqamət üzrə hesablasaq 100 kənd yaşayış üçün yararlı boş, 310 kənd dağıdılmış kənd

(100+310) olmaqla (410x128) – 52480 nəfər əhalinin olduğu qənaətinə gəlmək olar. Nəzərə alsaq ki, boş və dağıdılmış kəndlərin mütləq əksəriyyəti Azərbaycan türklərinin yaşadığı kəndlər olmuşdur. Nəticədə işğala qədər keçmiş İrəvan xanlığında ən azı (57364+12800) 70164 nəfər Azərbaycan türkünün yaşadığı, ümumilikdə orta hesabla (57364+52480) = 109884 nəfər Azərbaycan türkünün yaşadığı qənaətinə gəlmək olar.

Kaynaklar

Akhmedov, B. (2022). Sozdana armiya angliyskoy strany (1828-1829 gody). Azerbaydany i obvineniyatsy. Prezidium Natsional'noy Akademii Azerbaydzhana.

Arzumanlı, V., Mustafa N. (1998). *Tarixin qara səhifələri*. Deportasiya, Soyqırım, Qaçqınlıq. Qartal.

Bayramov, İ. (2002). *Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri*. Elm.

Əhmədov, B. (2021). *Göyçə mahalı azərbaycanlılarına qarşı deportasiyalar və soyqırımları (XX əsr)*. İdeal-Print MMC.

Əmrahov, Z. (2022). *İrəvan quberniyasının tarixi (1850-1917-ci illər)*. Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi.

Əsədov S. və Qeybullayev Q. (1995). *Ermənistan azərbaycançılıqlarının tarixi coğrafiyası*. Gənclik.

İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. (2009). Azərbaycan.

Qarayev, E. (2016). *Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu – XIX yüzilliyin ortalarında)*. Mürtəcim.

Nəsibov, L. (2019). *Göyçə: Sədənağac-Güney*. Apostrof AMMC.

Rəhimoğlu, H. (1997). *Silinməz adlar sağalmaz yaralar*. Azərbaycan dövlət nəşriyyatı.

Shopen, I. (1852). Deyatel'nost' oyedineniya k Rossiyskoy imperii. SPb.

Vilayətoğlu, S. (2006). *Oğuz elinin müqəddəs ocağı Göyçə*. Bakı.